

У ГЛИБ ВІКІВ

Володимир Половець

●

ПОЛОВЦІ І «СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ»

У кінці XII ст. Русь і Степ являли собою утворення, переплетене численними нитками родинних, дружніх, політичних та економічних зв'язків¹. У контексті зазначеного окремої розмови заслуговують події весни 1185 р., пов'язані з новгород-сіверським князем Ігорем Святославичем, який був по крові (а мабуть, і по вихованню, і по мові) на 3/4 половцем. І все ж упродовж тривалих десятиліть тлумачення «Слова...», а також подій 1185 р. велося під кутом зору «половецької небезпеки» для Русі кінця XII ст. Не приймалися до відома як дружба Ігоря і Кончака, котра, за свідченням літопису, міцніла з кожним роком і завершилася шлюбом Володимира Ігоревича з Кончаківною, так і жорстка усобиця Ігоря з Володимиром Глібовичем переяславським, що розпочалася через цю дружбу. Так виникла парадоксальна ситуація, коли Ігоря одні оголошували воїном-героєм, який виступав «за землю Русскую», а інші - «предателем русских национальных интересов». Разом з тим ні ті, ні інші не намагалися навіть розглянути ситуацію, яка склалася під кутом зору чисто людських взаємин. Мова йде про особливості «походу» Ігоря і про його перші зустрічі з половцями. Існують дві версії подій квітня-травня 1185 р., викладені з діаметрально протилежних позицій. У тексті Іпатіївського літопису розповідь несе на собі явний відбиток впливу «Слова...» з позицій, сприятливих новгород-сіверському князю. Навпаки, короткий нарис Лаврентіївського літопису нагадує памфлет - стільки в ньому неприязні до чернігівських князів і збиткування над їх полоном половцями.

Спробою воєнного походу подає цю подію лише Лаврентіївський літопис. Уважне ознайомлення з текстом Іпатіївського літопису дає підстави таку версію поставити під сумнів. Як неодноразово підкреслював у своїх працях Д.Лихачов, давньоруські письменники дотримувалися певної термінології (етикету), відповідно характеру тієї чи іншої дії. Так, за Іпатіївським літописом, Ігор не «виступав», «не ісполчився», не «вступив у стремена», як повинен був сказати літописець про початок воєнного походу, а всього лише «поїхав із Новгорода», «взяв з собою» свого брата, племінника і старшого сина. Іншими словами, воєнні дії не були основною метою походу. Їхали вони «не спеша», зовсім не турбуючись, що про них може хтось провідати. Ще дивніший епізод зі «сторожами», тобто розвідкою, яка сповістила Ігоря, що «ратниці наши ездят с доспехами», тому потрібно поспішати. Як розуміти таку дилему?

А.Нікітін стверджує, що ситуація вимагає деяких пояснень. Без розвідки в той час не вирушали ні в які мандри, все одно, чи їхали із замка в замок, чи в експедиції, чи воєнний похід. А ось що таке «наши ратниці», до чого тут «доспіхи»? Б.Рибаків вважав, що це половці («наші супротивники»), яких побачила розвідка, але чому вони «наші», до чого тут «доспіхи», коли половці завжди їздили озброєними.

Пояснюють і перекладають це місце літопису так. Розвідка зустріла дозорних свого князівства, які, наготувавши зброю, чекали ймовірного противника. Подальший шлях у степу без супроводу міг виявитися небезпечним, але існує думка, що Ігор їхав у степ не до ворогів, а до друзів. Таким другом для нього, як відомо, був Кончак. Починаючи з 1174 р. на сторінках Іпатіївського літопису зустрічаються свідчення міцної дружби руського князя і половецького хана, старшого серед Шаруканидів. У 1180 р. вони брали участь у спільних бойових діях у складі військ Святослава Всеволодовича, причому половці просилися бути під началом Ігоря. У 1183 р. через Кончака, якого Ігор не дав пограбувати Володимиру Глібовичу, розв'язалася кривава усобиця між новгород-сіверським і переяславським князями, яка навесні 1185 р. охопила й інші князівства. Як відомо, Володимир Глібович громив землі Ігоря так, як це у травні 1185 р. зробив Гзак.

А.Нікітін вважає, що навесні 1185 р. прикордонні руські землі готувалися до можливого нападу половців, спровокованого переможним походом київських князів попереднього літа. Тоді Володимир Глібович узяв великий полон, який ще чекав у Києві свого викупу чи обміну².

Гзак, відігравши трагічну роль у долі Ігоря, через декілька днів після попередження «сторожі» ішов за «обмінним фондом», йому потрібні були не стільки гроші для викупу, скільки люди для обміну. Ось чому, коли Ігор та його супутники опинилися в полоні, Гзак відразу ж послав у Київ гінця до князя з пропозицією: або ви приходьте до нас «по свою братію», або ми йдемо до вас. Але все це відбулося значно пізніше. Поки що ж у степ були послані дозори. І тут варта уваги відповідь, яку вклав в уста Ігоря автор, що, мовляв, не зіткнувшись з небезпекою, повернутися назад - «позор пуше смерти», а повернутися можна лише на випадок неминучого бою. Значить, продовжує дослідник, не бій був основною метою експедиції. Виявляється, що причина поїздки була настільки важлива, що ні сонячне затемнення, ні супроводжуючі його зловісні знамення, так яскраво і поетично описані в «Слові...», не зупинили Ігоря та його супутників.

Князь Ігор розраховував на безкровну перемогу. В описанні першої зустрічі з половцями сходяться усі три, вкрай суперечливі джерела: памфлет Лаврентіївського літопису, «Слово...», а також текст Іпатіївського літопису, що зберіг найгрунтовніший опис того, що відбувалося. Звернемося до нього.

Військо Ігоря підійшло до берега річки Сюурлії близько полудня. Половці чекали на протилежному боці, вишикувавшись у бойові порядки. За ними - їхні вежі, скрипіння коліс яких розносилося вночі, як «крик наляканих лебедів». Князі не встигли «исполчиться» (вишикуватися бойовим порядком) і підійти до річки, як із рядів половців вискочили лучники, випустили по стрілі у бік русичів і кинулися тікати. За ними поспішили й ті, хто стояв далі від річки. Інакше кажучи, не прийнявши бою, а лише відсалютувавши своїми стрілами, половці втекли, покинувши напризволяще свої вежі і сім'ї. Дружина Ігоря, перебравшись через річку, кинулася в погоню, але бою так і не відбулося.

Чи не здається це дивним? По-перше, на випадок воєнних дій вежі відкочували далеко в степ, де їх не міг дістати противник. По-друге, половці явно чекали на дружину Ігоря, але не збиралися з нею битися. По-третє, вони покинули своїх близьких на милість переможця, нібито були переконані, що з ними нічого не станеться.

У такому випадку перед нами не бій, а лише його інсценізація, за котрою розпочався «пир победителей», в описанні якого наші зазначені джерела теж тотожні.

Він продовжувався всю ніч, радісний, хмільний, безтурботний. Останнє було найімовірніше, адже половці могли повернутися або підійти нові об'єднання. І все ж русичі були настільки переконані у своїй безпеці, що вранці «изумились», за словами літописця, побачивши себе оточеними. Та дивацтва на цьому не закінчилися. У руках князів був багатий полон, яким вони могли відкупитися, але так питання не стояло. Гзаку потрібні були люди для обміну. Князівська

«потіха» поверталася кривавою данню для простих людей, які розплачувалися життям і свободою за нарушений мир зі Степом.

Заслуговує на увагу, що в окремих місцях «Слово...» виявляється значно точнішим за літописи, особливо там, де цього вимагали закони рицарської поетики. При переліку трофеїв, захоплених на березі річки Сюурлій, ми не знаходимо ні рабів, ні дітей, ні стариків - того, хто мав бути у вежах. Натомість були молоді половчанки - «красные девки половецкие», з якими була захоплена валка з одежами, прикрасами, тканинами. А в кінці «Слова...» «красная девка» виявляється синонімом дочки Кончака, що, на думку окремих дослідників, свідчить: перед нами валка з приданим нареченої, яку супроводять подружки-фрейліни. Тим більше, що Кончаківна справді стала дружиною Володимира Ігоревича.

У контексті зазначеного загадковий інцидент на березі Сюурлій виявляється реалістичною картиною степового весілля, яке розпочалося таким характерним в ритуалі «боем за наречену» з наступною скачкою і «викраденням» самої нареченої та її подруг (до речі, теж наречених), з «пограбуванням» приданого з наступним «банкетом переможців», де пили й співали і де, за законами Степу, не було батьків нареченої. Вони з'являлися лише на другий день, коли наречена вже стала дружиною викрадача, з якого вимагався калим. Наступного дня першим з'явився не Кончак, а Гзак, який ішов за полоном. Кончак з'явився тоді, коли неудачливі свати і молоді опинилися в полоні, а разом з ними і калим, який Ігор віз Кончаку, те саме «руське злато», за утрату якого, за словами автора «Слова...», докоряли - «качали» Ігоря різні народи. Справді, якщо Ігор ішов на битву з половцями, то звідки і для чого йому золото?

Водночас Кончак прибув занадто пізно. Гзак встиг на той час навіть послати гінця в Київ з пропозицією обмінятися полоненими. Молодих і «красных девок» йому довелося звільнити, щоб уникнути конфлікту з Кончаком і донськими половцями, до яких Гзак не належав, але на Ігоря та інших така недоторканність не поширювалася. Згадаємо, що в 1168 р. Олег Святославич, старший брат Ігоря, захопив вежі Гзака, полонив його дружину і дітей, і тепер половецький хан мав нагоду взяти задуманий реванш. Тому, віддавши Ігоря «на поруки» Кончаку, він відмовився від пропозиції Кончака виступити проти їх спільного з Ігорем ворога, переяславського князя Володимира Глібовича і вирушив у Посейм'я грабувати землі новоявленого зятя Кончака.

Така версія прочитання тексту «Слова...» А.Нікітіна, яка виникла на основі скрупульозного аналізу джерел і відповідає як змісту твору, так і характеру русько-половецьких відносин. Вона пояснює мету експедиції, знімає загадки «першого бою», «русского злата», обумовленість одруження Володимира Ігоревича, який виїхав із Путивля, тільки що отриманого ним в уділ, тобто вже князем, що обов'язково передувало весіллю і свідчило про його самостійність і незалежність від сім'ї. Літопис допомагає навіть визначити людину, яка займалася підготовкою шлюбу, - нею був Ольстин Олексич. Незадовго до походу він перебував «в половцах» з якоюсь місією, мабуть, домовлявся про місце зустрічі нареченої, а їхав він не з міфічними «ковуями», а просто «ко вуям своим»: родичі у половців були і серед бояр, яким був по повноті імені свого Ольстин Олексич. Отже, якщо все так сходиться, то тоді звідки виник традиційний погляд на події?

Л.Жуковська стверджує, що «Слово...» з'явилося у О.Мусіна-Пушкіна в копії, зробленій зі списку останньої третини XV ст.³ Між 1185 р. і цим часом текст поеми неодноразово переписувався, причому орфографія дозволяє говорити, в крайньому разі, про три серйозні редактури. Як при цьому мінявся зміст, сказати важко, але перестановки, котрі пропонував Б.Рибаків, і навіть пряме доповнення тексту ще раз нагадують про фрагментарність змісту⁴.

Серйозної зміни «Слово...» зазнало після Куликівської битви як відповідь на неї. Для читачів і слухачів кінця XII ст. факт полону руських князів половцями був другорядним у порівнянні зі щасливим кінцем. Після 1380 р. це було вже неможливим. «Задонщина» була написана не в наслідування «Слова...», а як

відповідь на нього: адже військо Мамаєва складалося в основному з половців-кіпчаків, і антиполовецькі настрої в масі своїй повинні бути характерні не стільки для кінця XII, скільки для XIV ст. Згідно зі «Сказаниєм о Мамаєвом побоище», Дмитро Іванович московський для з'ясування намірів посилає розвідників, які знали «мову половецьку». Але якщо «Задонщина» стала відповіддю на «Слово...», то перероблене «Слово...» повинно було звучати заклик до помсти за поразку, причому «Каяла» прямо змішувалася з «Калкою». Ось чому перероблене у відповідності з часом і доповнене заклик князів на Дон - «Дон ти, княже, кличет, зав'єт князей на победу!» - після Куликівської битви «Слово...» ніби народжується заново, набуває нового звучання для своїх читачів, які живуть тепер думкою не про загальний мир, а про помсту за півторастолітнє татаро-половецьке іго...»⁵.

Наголосимо, що навіть після такої редакторської правки «Слово...» зберегло своє попереднє закінчення, в якому проголошується «слава» Володимиру Ігоревичу. Логічним завершенням теми про події 1185 р. було те, що істинним героєм виявляється не воїн, а молодожон, який зміцнював своїм шлюбом Русь і Степ.

У кінці XI ст. до цього заклик Боян; у кінці XII ст. цей заклик був знову повторений автором «Слова...»⁶.

Б.Рибаків стверджував, що ім'я сина Ігоря читається на початку поеми. У фразі «почнем же, братие, повесть сию от старого Владимира до нынешнего Игоря» ім'я Ігоря написано пізніше і стоїть «не на місці»⁷. Вважається, що протиставлення «старого» - «нинішньому» вимагає відповідності імен, а із усіх можливих «Володимирів» у даній ситуації найімовірнішим буде Володимир Ігоревич, оскільки його іменем поема і завершується. Появу імені його батька пояснюють помилкою переписувача, бо, виходячи з ритмічної структури тексту, логічно уявити первісне написання фрази як «...від старого Владимира до нынешнего Игоревича»⁸.

І ще одна особливість «Слова...», пов'язана з половцями, - шлюб Володимира Ігоревича - «камінь спотикання» для багатьох дослідників, які кожного разу зупинялися перед подібним поясненням подій відповідно черговій державній концепції. Тому більшість із них саме одруження намагалися ігнорувати, виносили його за межі основної фабули. Водночас вони не могли пройти мимо поетичної мови «Слова...», в якому фігурували «свати», змальовувалася картина «банкету», чулися уривки весільних «слав», а образність метафор прямо перекликала із символікою весільної обрядовості. Здається, розгадка лежала на поверхні, але «камертоном міркування» служило вперте віднесення «Слова...» до розряду дружинної, військової поезії. Тому весільна і банкетна обрядовість була зведена до військових метафор, де битви уподібнювалися «банкетам», противники - «сватам» і т.д. І тільки на сторінках «Трудов отделения древнерусской литературы» з'явилася розвідка американського дослідника Р.Манна, в якій ставилося питання: а чи такі вже випадкові оті системи весільної обрядовості в «Слові...»?⁹.

А.Нікітін, як допитливий і наполегливий дослідник «Слова...», у своїх наукових публікаціях подав нове прочитання тексту твору, пов'язане русько-половецькими відносинами. Наскільки запропонована автором версія правильна, покажуть праці наступних вчених, гіпотези яких, навіть занадто неймовірні, свідчитимуть про відсутність застою в суспільному житті і науці, вільне і зацікавлене обговорення фактів нашого далекого минулого.

У контексті запропонованої монографії ми звернулися до «Слова...» тому, що упродовж тривалого часу навколо нього ведеться дискусія щодо русько-половецьких відносин, причому не тільки не на користь руських князів і половців, але й історичної правди.

Вивчення проблем походження половців дає підстави стверджувати, що воно пов'язане з Кимакським каганатом, окремі етноси якого в X ст. вели звичну для них форму існування - кочового тваринництва. Особливу прихильність до кочового способу життя проявляли кипчацькі орди. На початку XI ст. тривалий

мирний період, забезпечений сильною владою в каганаті, закінчився, і багата аристократія захоплювала основні кочові маршрути. Саме тоді вирушили на захід і кипчаки, спочатку до кордону з Хорезмом, а потім і в приаральські степи. Разом з ними пішли й кимаки. Шлях у донські і дніпровські степи започаткували печеніги, які вирушили до візантійських кордонів.

Кипчацькі і кимацькі орди, змішавшись із залишками племен, котрі кочували до них, утворили нову етнічну групу, яка дістала назву половці. Окремі дослідники вважають, що в південноруських степах склалися не один, а два етноси - половців і куманів. Кумани займали землі на захід від Дніпра, а в середній і нижній течії Донця і Північному Приазов'ї кочували половці. Згідно з літописними джерелами, половці з'явилися на кордоні з Київською державою в 1055 р. Дніпровських куманів, які значно частіше зустрічалися з Візантією, теж нерідко в джерелах називали половцями. З того часу і до приходу монголо-татар історія тісно пов'язала половців і Київську Русь.

Політичний устрій у половців був запозичений від попередніх кочівників, і в першу чергу печенігів, у яких табірний спосіб життя характеризувався військовою демократією, а основою суспільної організації був патріархальний рід. Наявність чітко вираженого і сталого родоплеменного суспільства, соціальна майнова диференціація в кочовому стані були характерною рисою ранньофеодальних державних об'єднань, в яких ханська влада передавалася не сину, а племіннику або брату.

Усі ступені політичного і соціального підпорядкування будувалися на основі общинно-родового поділу (сім'я - рід - плем'я - союз племен (орда)).

Разом з тим не можна ідеалізувати половців. Як кожен кочовий народ, котрий жив натуральним господарством, торгівлею худобою і «живим товаром», половці розглядали набіги і війни як природний спосіб життя. У ранньофеодальний період війна була одним із засобів виробництва, і захоплена в бою здобич визначала не тільки багатство, але й достоїнство воїна, його становище в структурі суспільства, давала право розпоряджатися життям і майном переможеного. «Право сильного» було наріжним каменем, на якому будувалося феодальне суспільство. Логіка була простою: вступаючи в битву, воїн ризикував своїм життям, таким чином здобич ставала платою за ризик.

Половці завжди дотримувалися господарського календаря, особливо в сезонний період. Перекочів'я, зміна пасовища, застереження від потрапи привели до того, що, беручи участь в облозі якого-небудь міста, вони за кілька днів до його здачі могли зібратися і піти. Так відбувалося не раз в Подунав'ї, де половці допомагали болгарам звільнитися від ярма Візантії. Неодноразово брати Асені вимушені були знімати облогу з візантійських фортець тільки тому, що половці в турботах про свої стада не могли застриматися довше. На основі вивчення візантійських джерел А.Нікітін стверджує, що половці не прагнули до регулярних битв. Вони надавали перевагу сутичкам і маневрам, легко відмовлялися від розгрому противника, якщо це було пов'язано з труднощами і небезпекою. Вони не прагнули жертвувати життям заради сумнівного успіху і легко «показували спину», рятуючись втечею.

Уважний перегляд відомих наших літописів про контакти з половцями дає підстави стверджувати, що «діти степу» нерідко чинили, як діти. Вони залишалися по-дитячому довірливими до тих, хто неодноразово порушував домовленості, хто вбивав їх заручників, ханів і братію, тоді як важко було знайти зворотні приклади. Брати в полон для того, щоб відпустити за викуп - таким було правило степняків. Їхній кодекс поведінки вимагав суворого соціального статусу. Князь, хан, навіть шах могли бути вбиті в жорстокій сутичці, але смерть їх була зумовлена особистою поведінкою. Рядовий воїн не мав права підняти руку на благородного, він навіть не мав права його полонити. Про це неодноразово свідчили історики і письменники того часу. Таким правилом користувалися половці на Русі, коли вони приходили в гості до родичів або вирушали у далеке кочів'я, вважаючи, що

господарі дотримуються таких же етичних норм. Це й пояснює ту легкість, з якою київські князі вбивали половецьких ханів, захоплювали їх вежі, стада і сім'ї, залишені без достатньої охорони на час тривалої відсутності чоловіків. Самі половці вели себе інакше. Свідченням тому є численні сліди їх перебування у Верхньому Поволжі - у Владимирському Ополлі, в околицях Переяславля-Залеського і Ростова Великого, де й понині збереглися назви «Половці», «Половецьке», «Ітлар» та ін. Та й у самому Боголюбові, резиденції Володимиро-Суздальських князів, тісно пов'язаних кровними зв'язками зі Степом, за літописними рядками можна часто побачити степняків-половців, торків, берендів та аланів.

Половці як етнос активно сприймали культуру своїх сусідів і щедро ділилися своїми здобутками. Це стосується як одягу, предметів побуту, звичаїв і навіть релігії, так і зброї, упряжі, візків тощо. Особливої уваги заслуговує половецька скульптура - статуї, що відзначалися високою якістю різьби, моделюванням людської фігури і окремих її частин, а також своїм великим сакральним значенням.

Отже, половці - так називали їх сучасники в Київській Русі; комани - називали їх у Візантії і Західній Європі; кипчаки - називали їх араби і перси, коли вони кочували в заволзьких і приаральських степах аж до Іртиша, з невеличкого племені, мимохідь згаданого в китайських літописах на початку першого тисячоліття н.е., перетворилися в сильне, дієздатне і численне етноутворення, з яким доводилося рахуватися як Візантії, так і Русі.

На жаль, все, чим ми зазвичай оперуємо, говорячи про половців, - тільки випадкові факти їх довгої і багатой історії, яку можна написати лише на основі зведених воедино археологічних досліджень, праць антропологів, повідомлень арабських, персидських, китайських і європейських джерел. Як автор і Половець мрію про те, що така історія половців обов'язково буде написана.

Джерела та література:

- 1 Никитин А. Лебеди Великой Степи // Наука и религия. - 1988. - №10. - С.15.
- 2 Там само. - №11. - С.11.
- 3 Жуковская А.П. О редакциях, издании 1800 г. и датировке списка «Слово о полку Игореве» // Слово о полку Игореве и его время. - М., 1985.
- 4 Рыбаков Б.А. Перепутанные страницы // Слово о полку Игореве и его время. - М., 1985.
- 5 Никитин А. Вказана праця // Наука и религия. - 1988. - №11. - С.12.
- 6 Там само. - С.13.
- 7 Рыбаков Б.А. Историческая канва «Слова о полку Игореве» // Наука и жизнь. - 1986. - №10. - С.103.
- 8 Там само.
- 9 Никитин А. Вказана праця // Наука и религия. - 1988. - №11. - С.13.

Петро Пиріг

СТАНОВИЩЕ НАРОДНИХ МАС І ВИЗВОЛЬНА БОРТЬБА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

(До передумов Визвольної війни українського народу середини XVII ст.)

За Деулінською угодою 1618 р. до Речі Посполитої відійшли Стародуб, Новгород-Сіверський, Почеп, інші міста краю. Такі території Чернігівщини, як Остерщина й Любеччина, стали належати Речі Посполитій ще після Люблінської унії 1569 р. [1].

Запровадження в регіоні магнатсько-шляхетського землеволодіння [2] вело за собою встановлення жорстокого феодално-кріпосницького гніту, передусім у